

WPLYW ZMIAN POLITYCZNYCH NA KONTAKTY ŁEMKÓW (RUSNAKÓW) Z POLSKIEJ I SŁOWACKIEJ STRONY KARPAT

Marek Barwiński

Łemkowie stanowią najdalej na zachód wysuniętą grupę ludności rusińskiej, odrębną pod względem kulturowym, religijnym i językowym, tak od ludności polskiej, jak i od słowackiej. Począwszy od XIV wieku aż do roku 1944, zamieszkiwali oni zwarty obszar, ciągnący się wydłużonym klinem po polskiej i słowackiej stronie Karpat, od rzek Solinki i Laborca na wschodzie, po Poprad na zachodzie. Był to region pod względem etnicznym jednorodnie łemkowski. Ludność polska lub słowacka zamieszkiwała jedynie w kilku miastach. Obszar zamieszkiwany przez ludność łemkowską po polskiej stronie Karpat nosi nazwę Łemkowszczyzna (Czajkowski 1992, Reinfuss 1948, 1987, 1990, Sapoliga 1992).

Nazwa *Łemko* pojawiła się w pierwszej połowie XIX wieku. Jest wprowadzonym do literatury naukowej lokalnym ludowym przezwiskiem. Została rozpowszechniona przez polskich i słowackich etnografów, lecz bardzo długo była w ogóle nie znana wśród ludności rusińskiej. Dopiero w okresie międzywojennym została powszechnie przyjęta jako nazwa własna przez Rusinów północnej strony Karpat (Czajkowski 1992, Reinfuss 1948, 1990). Natomiast po stronie słowackiej nazwa *Łemko* jest praktycznie do dzisiaj nie znana wśród ludności rusińskiej, która określa się etnonimem Rusin, Rusnak. Nie zmienia to jednak faktu, że pod względem etnicznym, kulturowym, językowym i religijnym ludność rusińska zamieszkująca po obu stronach Karpat stanowi jedną grupę (Sapoliga 1992).

Ludność rusińska w północnych Karpatach aż do pierwszego rozbioru Polski w roku 1772 żyła w ramach państwa polskiego. Rusini na Słowacji żyli w granicach państwa węgierskiego, a od 1867 monarchii Austro-Węgierskiej (Sapoliga 1992).

Łemkowszczyzna jako odrębna, karpacka kraina zaczęła się kształtować w latach rozbiorów Polski, czyli na przełomie XVIII i XIX wieku. Sprzyjało temu zniesienie dawnej - utrwalonej jeszcze we wczesnym średniowieczu - granicy państwowej pomiędzy monarchią Habsburgów a Rzeczpospolitą Polską i zastąpienie jej wewnętrzną granicą monarchii Austro-Węgierskiej (Nowakowski 1992).

Jednak już wcześniej - w wieku XV-XVIII - ani grzbiety górskie, ani biegnąca nimi granica między Polską a Węgrami nie stanowiły przeszkody we wzajemnych kontaktach ludności rusińskiej. Pasterze z południa wypasali swe stada i budowali szałas w królewskich lasach po stronie północnej, bandy zbójckie tzw. "beskidników", grasujące od połowy XV

wieku, składały się z mieszkańców wsi leżących po obu stronach granicy (Reinfuss 1987, 1992). W XVIII wieku - po wojnach kozackich w Polsce - miały miejsce liczne ucieczki chłopów, którzy obawiając się zemsty ze strony polskiej szlachty przenosili się z Łemkowszczyzny północnej na stronę węgierską (Ślowski 1969).

Szukanie lepszych warunków życia po południowej stronie Karpat miało również miejsce w latach późniejszych. Różnice klimatyczne powodowały, że Łemkowie karpaccy mogli wynajmować się do prac rolnych w okolicach nizinnych. Przed pierwszą wojną światową Łemkowie udawali się na roboty rolne prawie wyłącznie do dworów po stronie węgierskiej, gdzie warunki pracy i wynagrodzenie były lepsze niż w Galicji. Na Łemkowszczyźnie w czasie nieurodzajów do robót sezonowych wyruszały na Węgry całe rodziny, zostawiając puste gospodarstwa (Reinfuss 1987, 1992, Sapoliga 1992, Toroński 1860).

Przez Beskid Niski wiodły odwieczne drogi handlowe łączące podgórskie miasta galicyjskie (Biecz, Duklę, Grybów, Gorlice) z miastami południowych Karpat, szczególnie z Bardejowem (Bardejov) i Kościami. Transportem towarów zajmowali się najczęściej miejscowi chłopowie łemkowscy (Kiryk 1968). Rozwinęli oni handel wędrowny, który w dużym stopniu przyczynił się do nawiązania bliższych kontaktów między mieszkańcami obu stron Karpat. Przed I wojną światową docierali oni ze swymi towarami aż do Budapesztu, a nawet dalej, za Dunaj.

Jednak dużo większe znaczenie niż handel wędrowny miała wymiana handlowa, odbywająca się na terenie podgórskich miast – głównie słowackich, gdzie ludność łemkowska sprzedawała produkty swej gospodarki, zwłaszcza rolnej i hodowlanej, a zaopatrywała się w wyroby rzemieślnicze. Po południowej stronie Karpat do głównych miejscowości targowych należała Stará L'ubovna, Bardejov, Stropkov, Svidnik.

Łemkowie południowi rzadziej odwiedzali swych północnych sąsiadów. Przedmiotem zakupu – obok drewna i wyrobów kamieniarskich - bywały też drewniane domy, które po rozbiórce montowano na Słowacji. Domy takie, zwane "poloki" zachowały się do dziś w niektórych nadgranicznych wsiach słowackich (Reinfuss 1992).

Poważny wpływ na kształtowanie się kultury ludowej miały kontakty związane z życiem religijnym. Po wprowadzeniu greko-katolicyzmu - co na Łemkowszczyźnie odbyło się dość późno i przy dużym oporze - cała ludność łemkowska była wyznania greckokatolickiego. Jej najważniejszym ośrodkiem kultowym był monaster w Krasnobrodzie (Krásny Brod) leżący na Słowacji. Drugim ważnym miejscem pątniczym był klasztor w miejscowości Bokovska Horka koło Stropkova. Na odpusty do tych miejscowości przybywała ludność greckokatolicka zamieszkująca po obu stronach Karpat (Reinfuss 1992).

Różnorodność kontaktów, jakie do I wojny światowej łączyły ludność łemkowską, dawała możliwość wzajemnego poznania się i oceny, w której zdecydowanie wyższą pozycję uzyskiwali Łemkowie z południa. Północnym Łemkom imponowali swą kulturą i zamożnością, co sprzyjało przejmowaniu różnorodnych wzorców. Łemkowie galicyjscy nie posiadali odpowiedniej rangi w opinii swych południowych pobratymców, co stanowiło istotną przeszkodę w infiltracji wzorców kulturowych z północy na południe (Reinfuss 1992).

Wiek XIX i początek wieku XX, był okresem najbardziej sprzyjającym wzajemnym kontaktom ludności łemkowskiej z północy i południa Karpat. Życie w ramach jednego państwa - monarchii Austro-Węgierskiej i rozgraniczenie jedynie wewnętrzną granicą administracyjną, nie powodowało żadnych lub tylko minimalne ograniczenia wzajemnych kontaktów. Tak sprzyjające warunki po roku 1918 już nigdy się nie powtórzyły.

Rezultat I wojny światowej zapowiadał przerwanie swobodnych kontaktów łemkowskiej północy z południem, co groziło ujemnymi konsekwencjami zwłaszcza dla Łemków północnych, ekonomicznie związanych z południem, głównie poprzez sezonowe roboty rolne i wymianę handlową. Dlatego też, po zakończeniu wojny nastąpiło polityczne uaktywnienie się Łemków, dążących do zabezpieczenia swej przyszłości pod względem ekonomicznym, społecznym i narodowym (Kwilecki 1970).

5 XII 1918 roku na wiecu we wsi Florynka, po polskiej stronie Karpat, zorganizowanym przez łemkowskich działaczy politycznych o orientacji rusofilskiej, ogłoszono powstanie *Ruskiej Narodowej Republiki Łemków*. Wpływy *Republiki* ograniczały się do zachodniej Łemkowszczyzny. Utworzono *Ruskie Rady* w Gładyszowie, Śnietnicy i Krynicy. Rady te ustanawiały prawa, wydawały zarządzenia i instrukcje, jednak prawdopodobnie ich realna władza była niewielka (Nowakowski 1992).

Działacze łemkowscy skupieni we władzach *Republiki* nie mieli jednakowych poglądów co do przyszłości tego regionu. Wspólne było dążenie do stworzenia niepodzielonej Łemkowszczyzny, albo jako autonomicznego organizmu społeczno-politycznego, albo jako całości w granicach jednego państwa. Najwięcej zwolenników miała koncepcja przyłączenia całej Łemkowszczyzny do Czechosłowacji. Drugim, mniej wyraźnym nurtem, był postulat utworzenia "*jednego wielkiego ruskiego państwa*", które objęłoby również Łemków. Jednak z powodu wybuchu rewolucji w Rosji i niemożności nawiązania kontaktu z władzami Rosji Sowieckiej deklaracja ta nie została zrealizowana (Nowakowski 1992, Kwilecki 1970).

W tym samym czasie na Słowacji działały już *Ruskie Narodowe Rady* w Preszowie, Užhorodzie i Chust. Każda z nich miała inne plany co do własnej przyszłości. Rada preszowska chciała połączenia ze Słowacją, užhorodzka autonomii w ramach Węgier, a Rada

w Chust wejścia w skład Ukrainy. 21 XII 1918 roku w Preszowie utworzono *Karpato-Russką Narodową Radę*, w skład której weszła również *Ruska Narodowa Republika Łemków* z polskiej strony Karpat (Nowakowski 1992, Magocsi 1993). W maju 1919 roku przewodniczący *Karpato-Russkiej Narodowej Rady* wręczył prezydentowi Masarykowi prośbę o włączenie tzw. "Łemkowszczyzny galicyjskiej" do Czechosłowacji. Rząd w Pradze nie podjął tego tematu obawiając się konfliktu zbrojnego z Polską.

Zaniepokojony rozwojem wydarzeń w Karpatach, rząd polski przystąpił do przeciwdziałania. Aresztowano przywódców *Republiki* i obsadzono granicę karpacką strażą graniczną by zahamować przemyt i ruch ludności, a wraz z nim agitację czeską. Ostatecznie *Ruska Narodowa Republika Łemków* przestała istnieć z końcem marca 1920 roku. (Nowakowski 1992).

Kiedy na Łemkowszczyźnie zachodniej powstawała *Ruska Narodowa Republika Łemków* o nastawieniu rusofilskim, na Łemkowszczyźnie wschodniej zorganizowała się *Republika Komańczańska*, o charakterze ukraińskim. Republika ta powstała w okresie walk polsko-ukraińskich o Lwów i ogłoszeniu we Lwowie powstania Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL). Została ona zlikwidowana zbrojnie przez polską armię w styczniu 1919 roku. Uciekinierzy z *Republiki* schronili się na terenie Słowacji i Ukrainy (Nowakowski 1992, Reinfuss 1990).

Na konferencji pokojowej w Paryżu, gdzie rozpatrywano wszystkie kwestie sporne i zaspokajano pretensje terytorialne, czasem nawet niewielkich grup etnicznych, sprawa przynależności państwowej obszaru północnej Łemkowszczyzny w ogóle nie była rozpatrywana (Nowakowski 1992).

Wydarzenia te pokazały, że Łemkowie czują potrzebę samodzielnego decydowania o swoim losie, mają świadomość wspólnoty z ludnością zamieszkującą południowe stoki Karpat i dążą do niepodzielności łemkowskiego obszaru etnicznego. Tworzenie *Republik* łemkowskich było manifestacją rodzących się wśród Łemków tendencji do narodowej niezależności.

Po zawarciu rozejmu pomiędzy Polską a Rosją Sowiecką, polskie władze zaczęły porządkować wewnętrzne sprawy kraju. Na Łemkowszczyźnie postanowiono położyć kres dezercji oraz uszczelnić granicę polsko-słowacką. Zorganizowano posterunki straży granicznej, ustalono strefę przygraniczną oraz wprowadzono rygorystyczne przepisy, określające zasady mieszkania i przebywania w tej strefie. Działania te w znacznym stopniu ograniczyły przemyt i nielegalny ruch przygraniczny, ale równocześnie - po raz pierwszy - odcięły Łemków północnych od ich kontaktów rodzinnych, zarobkowych i handlowych z

ludnością łemkowską zamieszkującą na Słowacji (Nowakowski 1992). Od tego momentu granica przejęła rolę bariery w rozwoju kontaktów międzyludzkich i z niewielkimi tylko zmianami pełni ją aż do dzisiaj.

Podczas II wojny światowej północna Łemkowszczyzna w całości dostała się pod okupację niemiecką. Był to początek trzech fal przesiedleń ludności łemkowskiej, które całkowicie i nieodwracalnie zmieniły strukturę etniczno-religijną polskich Karpat.

Pierwsze przesiedlenie Łemków zamieszkujących w Polsce, odbyło się wiosną 1940 roku, na podstawie porozumienia między Niemcami i ZSRR, w sprawie wymiany ludności ukraińskiej mieszkającej w "Generalnej Guberni" na Niemców, którzy przenosili się z ZSRR do Rzeszy. Wyjechało wówczas dobrowolnie około 5 tysięcy Łemków. Część z przesiedlonych wróciła z powrotem po zajęciu Ukrainy przez Niemców.

W latach 1944-1946 Łemkowie zostali objęci kolejną akcją przesiedleńczą, do której pretekstem było przesunięcie wschodniej granicy Polski na linię Bugu. Polskie władze komunistyczne wykorzystały to do przeprowadzenia „wymiany” ludności ukraińskiej, rusińskiej, białoruskiej, litewskiej pozostającej w nowych granicach Polski na ludność polską żyjącą na terenach zajętych przez ZSRR. Był to jeden z etapów uczynienia z Polski kraju jednorodnego etnicznie.

Przesiedlenie miało być dobrowolne, jednak przyjęta w układzie zasada pozostawienia ludności swobody wyboru przynależności państwowej nie była przestrzegana podczas całego okresu przesiedlania. Stosowano naciski administracyjne, ekonomiczne, a gdy w drugiej fazie przesiedlenia użyto wojska, o jakiegokolwiek "dobrowolności" nie mogło być już mowy (Nyczanka 1987, Kwilecki 1970).

Ostatecznie opuściło Polskę blisko 483 tysiące „*Ukraińców i Rusinów*”. Wśród nich byli też Łemkowie. Ich liczbę szacuje się na co najmniej 70 tysięcy osób, czyli około 60-70% stanu populacji łemkowskiej sprzed II wojny światowej (Pudło 1992).

Trzeci, ostatni etap wysiedlania Łemków miał miejsce w roku 1947. Był on częścią wojskowej operacji "Wisła", której oficjalnym celem było położenie kresu działalności UPA, a rzeczywistym rozproszenie i asymilacja pozostałych w Polsce Łemków i Ukraińców. Tym razem przesiedlenie było przymusowe, bez prawa wyboru miejsca migracji. Kryterium zakwalifikowania do przesiedlenia stanowiła religia obrządku wschodniego, czyli greckokatolicka lub prawosławna. Wysiedlenie objęło wszystkich, których polskie władze komunistyczne uznały za Ukraińców (Pudło 1992).

Ogólną liczbę Łemków przesiedlonych na obszar zachodniej i północnej Polski w ramach akcji „Wisła” w roku 1947 szacuje się na 30-35 tysięcy osób, czyli około 25%

Łemków żyjących przed wojną w północnych Karpatach (Kwilecki 1964, 1970, Nyczanka 1987, Pudło 1992, Reinfuss 1990).

Wysiedlenia ludności łemkowskiej nieodwracalnie zniszczyło specyficzny charakter etniczny i kulturowy polskiej części Łemkowszczyzny. Nastąpiła całkowita zmiana stosunków narodowościowych, które na tym terenie pozostawały niezmiennie praktycznie od przełomu XV i XVI wieku. Zdecydowana większość Łemków znalazła się na Ukrainie, a mniejszość w Polsce, ponadto głównie na terenach Polski północnej i zachodniej, gdzie nigdy wcześniej nie zamieszkiwali.

Po stronie słowackiej ludność łemkowska po II wojnie światowej nie została przymusowo wysiedlona ze swojej etnicznej ojczyzny (Sapoliga 1992). Po wysiedleniu Łemków z terytorium południowej Polski, nazwa *Łemko* we wschodniej Słowacji uległa niemal całkowitemu zapomnieniu. Dużą rolę odegrało poczucie strachu przed podobnym - jak polski - losem słowackich Łemków. Po południowej stronie Karpat nadal dominowały tradycyjne określenia Rusin, Rusnak. W latach pięćdziesiątych zostały one przez czechosłowackie władze komunistyczne urzędowo zmienione na etnonim Ukrainiec, który od tej chwili miał być jedynym określeniem ludności rusińskiej w Karpatach (Sapoliga 1992).

Obecnie po polskiej stronie Karpat, ludność łemkowska zamieszkuje - w bardzo dużym rozproszeniu - na terenie 6 gmin. Zdecydowanie największe skupisko Łemków występuje w gminie Uście Gorlickie oraz w miastach Krynica i Komańcza. Pomimo powrotów po roku 1956, liczbę tej ludności szacuje się zaledwie na około 5% ogólnej liczby Łemków na tym obszarze przed 1944 rokiem, czyli około 4-6 tysięcy osób. Są to jednak dane szacunkowe, mogące znacznie się różnić w zależności od zastosowanych kryteriów. Nie zmienia to faktu, że stanowią oni w północnych Karpatach grupę zdecydowanie mniejszościową – zarówno pod względem etnicznym jak i religijnym – na terenie dzisiejszej Łemkowszczyzny dominuje rzymskokatolicka ludność polska (Barwiński 1998, 1999).

Znacznie więcej Łemków (Rusinów) zamieszkuje obecnie po stronie słowackiej. Ich liczbę szacuje się na około 150 tysięcy osób, mieszkających w około 220 miejscowościach. Najwięcej wsi zamieszkałych przez ludność rusińską znajduje się w powiatach Svidnik, Humenné, Bardejov, Stara L'ubovna, Vranov (Sapoliga 1992).

Po roku 1947 kontakty pomiędzy Łemkami północnymi i południowymi praktycznie zanikły - główną przyczyną było wysiedlenie ludności łemkowskiej z północnych Karpat i zniewolenie stalinowskim reżimem.

Po przemianach politycznych w roku 1956 niewielka część Łemków powróciła z Polski zachodniej na Łemkowszczyznę. Nastąpiła również pewna liberalizacja przepisów

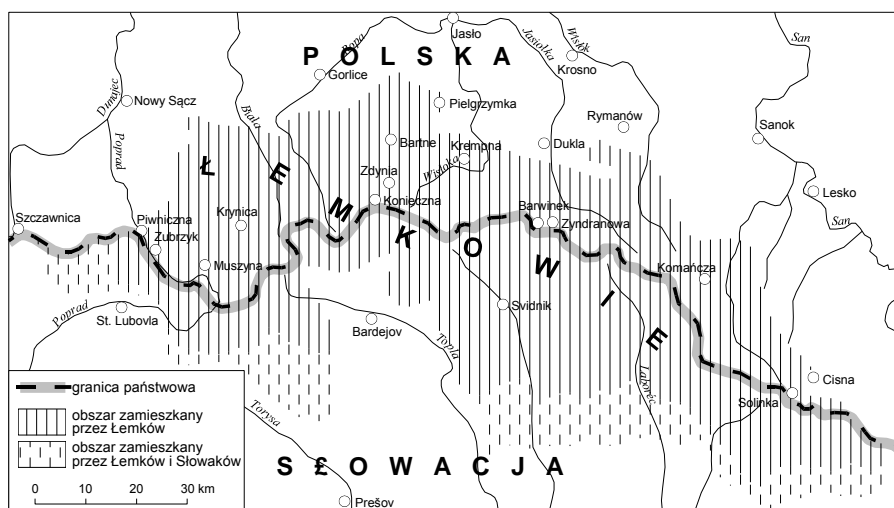
administracyjnych. Nie poprawiło to jednak w zasadniczy sposób możliwości kontaktów obu grup ludności łemkowskiej. Przepisy o ruchu granicznym w państwach komunistycznych były bardzo rygorystyczne. Istniały poważne problemy w uzyskaniu paszportu, ponadto nawet przy wjeździe na Słowację czy do Polski potrzebne były zaproszenia. Na omawianym obszarze - długości około 150 km - istniały jedynie dwa drogowe i jedno kolejowe przejście graniczne. Wszystkie te elementy zdecydowanie ograniczały wzajemne kontakty ludności łemkowskiej zamieszkałej w Polsce i na Słowacji. Jednak decydującym czynnikiem były nie przepisy administracyjne lecz zamieszkiwanie w północnych Karpatach zaledwie kilku tysięcy Łemków – przed wysiedleniami około 120 tysięcy.

Pod względem administracyjnym sytuacja uległa zdecydowanej poprawie po roku 1989, czyli po odzyskaniu pełnej niepodległości przez kraje środkowej Europy. Obecnie nie ma żadnych problemów z uzyskaniem paszportu, Polacy i Słowacy (w tym ludność łemkowska) nie potrzebują zaproszeń ani wiz przy przekraczaniu granicy. Powstały nowe przejścia graniczne, uruchomiono stałe połączenia autokarowe pomiędzy miastami polskimi i słowackimi. Sprzyjają one – między innymi – rozwojowi handlu transgranicznego, który jednak na omawianym obszarze nie rozwinął się bezpośrednio przy przejściach granicznych lecz w pobliskich większych miastach.

Obecnie Łemkowie z Polski i Słowacji najliczniej spotykają się z okazji różnorodnych festiwali kultury łemkowskiej. Na odbywające się corocznie od kilkunastu lat w Zdyni Święto Kultury łemkowskiej *Łemkiwska Watra*, przybywa ponad 10 tysięcy Łemków z Polski, Słowacji, Ukrainy. Równie znane i licznie odwiedzane są *Rusnalia* w Zyndranowej.

Obalenie komunizmu i zmiany ustrojowe umożliwiły podjęcie oddolnych inicjatyw prawdziwej współpracy transgranicznej. W 1993 roku powstała Unia Gmin Turystyczno-Uzdrowiskowych, do której należą kilka polskich i słowackich gmin karpackich. Również w 1993 roku, województwa Polski południowo-wschodniej wraz ze swymi odpowiednikami z Ukrainy, Słowacji i Węgier, utworzyły Euroregion Karpacki. Obecnie prawie cały obszar zamieszkały przez Łemków (bez zachodniej łemkowszczyzny) - tak w Polsce jak i na Słowacji - należy do Euroregionu Karpackiego.

Powstanie i działalność tego euroregionu może przyczynić się do ożywienia transgranicznych kontaktów Łemków zamieszkujących po obu stronach Karpat, kontaktów które przez dziesiątki lat przyczyniały się do rozwoju tego obszaru.

Obszar zamieszkały przez Łemków w Karpatach (stan z 1944 roku)

według R. Reinfussa

Summary:

Lemkos are the group of Ruthenian population that reach furthest to the west and that stand apart from the Polish and the Slovak populations as far as their culture, religion and language are concerned.

The Lemkos' lands began to take shape of a separate Carpathian land during the period of the partitions of Poland, that is, at the turn of the 18th and the 19th centuries. The abolishing of the old state frontier between the Habsburg Monarchy and the Republic of Poland - it had been established as early as in the Middle Ages, and substituting it by an internal frontier of the Austro-Hungarian Empire, had certainly a favourable effect upon that. However, long before that, in the 15th - 18th centuries, neither the mountain ranges nor the Hungarian-Polish border that ran between them, did not prevent the Ruthenian people from mutual contacts. Shepherds from the south pastured their flocks and built their huts in the royal woods on the northern side. Bands of highland robbers, that were prowling both sides of the border since the middle of the 15th century, consisted of the inhabitants of the villages situated on both sides of the border.

Seeking better living conditions on the southern part of the Carpathians was also common in the later years. Differences in climate caused that the Carpathian Lemkos could hire themselves as farm workers in the lowlands. Before the First World War, Lemkos used to be almost exclusively hired to work on manorial estates on the Hungarian side where the work conditions and the earnings were better than in Galicia.

Through the Lower Beskid, the ancient trade tracts ran. The goods were most often transported by the local Lemko peasants. However, trade exchange that was taking place in the piedmont towns was even more important than the peddling trade. The Lemko people used to sell their products and buy handicraft articles.

The 19th century and the first half of the 20th century were the period which was the most favourable for the contacts between the Lemko people from the south and the north of the Carpathians. The life within the framework of one state - the Austro-Hungarian Empire, and with the sole division created by the internal administrative boundary, did not cause none or only minimal restrictions to their mutual contacts. After 1918 such favourable conditions have never occurred again.

The outcome of the First World War threatened with the interruption of free contacts between the Lemkos' south and north, and that might bring negative consequences, especially for Lemkos from the north who were economically dependent upon the south, due to the seasonal farm labour and trade exchange. That is why, after the war ended, Lemkos became politically active in order to secure their future as far as economy, society and nation were concerned. On both sides of the Carpathians Lemkos' local organizations and committees were being established.

Common for all of them was the aspiration to create an undivided Lemkos' land either as an autonomic social and political organism or as an entirety within the boundaries of one state. The concept to annex the whole of the Lemkos' lands to Czechoslovakia had more supporters.

The Polish government, disturbed by the development of events in the Lower Beskid, set about to counteract. The leaders of the Republic were arrested and border guards were installed on the Carpathian border to stop smuggling and the border traffic. Since that moment, the border has become a barrier in the development of interhuman relations, and, except very insignificant changes, has remained like that till now.

After the Second World War Lemkos were displaced. The total number of Lemkos who were displaced to the territory of the Ukraine in 1944-46 and to the territory of the western and northern Poland during the operation "Wisła" in 1947 is estimated at least 110 thousand, that is, about 98% of Lemko population living in Poland before the war. On the Slovak side, the Lemko population were not displaced by force from their ethnic motherland after the Second World War.

After 1947, the contacts between the Lemkos from the north and from the south practically ceased to exist. The main reason for that was the displacement, of Lemkos from the northern Carpathians and constraints introduced by Stalin's political system.

After the political changes of 1956, a small number of Lemkos returned from the western part of Poland to the Lemkos' lands. Some administrative regulations were also liberalized. However, this did not improve the possibilities of contacts between both the groups of the Lemko population. Border traffic regulations in the communist countries were very severe, but it was not the administrative regulation that were the most important factor, but the fact that there were only a few thousands of Lemkos living in the northern Carpathians (there had been about 115 thousand before the displacement).

From the administrative point of view, the situation has considerably improved since 1989 when the countries of Central Europe regained their full independence. There are no problems now with obtaining passports. Poles and Slovaks (including Lemkos) do not need invitations or visas when crossing the border.

The abolition of the communist system and changes in political system have made it possible to undertake some local initiatives for real transborder co-operation. In 1993 The Union of Tourist and Health Resorts Districts was established. Its members are now the Polish districts of Krynica, Muszyna, Piwniczna and Uście Gorlickie and the Slovak districts of Stara L'ubovna and Poprad. Also in 1993, two Polish voivodeships: Krosno and Przemyśl, together with their counterparts in the Ukraine, Slovakia and Hungary, created the Carpathian Euroregion. At present, almost the entire territory inhabited by Lemkos (except the western Lemkos' lands), both in Poland and Slovakia, belong to the Carpathian Euroregion.

The emergence and the activity of the Carpathian Euroregion may stimulate the transborder contacts between Lemkos from both the sides of the Carpathians, which the contacts have been for years contributing to the development of this area. Though, any real effects are still to come.

Bibliografia:

- Barwiński Marek, 1999, *Współczesna tożsamość etniczna i kulturowa Łemków na obszarze Łemkowszczyzny - uwarunkowania i konsekwencje*, [w:] *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica* 2, 1999, Koter M., Liszewski S. (red.), str. 53-69, Łódź,
- Budzyński Zdzisław, 1992, *Struktura terytorialna i stan wiernych Kościoła unickiego na Łemkowszczyźnie w XVIII wieku*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 267-285, Rzeszów,
- Czajkowski Jerzy, 1992, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 27-167, Rzeszów,
- Kiryk Feliks, 1968, *Z dziejów miast zachodniej części Ziemi Bieckiej do 1520 roku* [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, Kraków,
- Kunach Małgorzata, 1995, *Euroregion Karpacki*, Department of Political Geography and Regional Studies, University of Łódź, Łódź,
- Kwilecki Andrzej, 1964, *Problemy asymilacji mniejszości narodowych na Ziemiach Zachodnich na przykładzie Łemków*, Warszawa,
- Kwilecki Andrzej, 1970, *Fragmenty najnowszej historii Łemków*, Warszawa
- Łemkowie kultura-sztuka-język*, 1987, Warszawa-Kraków
- Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, 1992, Jerzy Czajkowski (red.), Rzeszów,
- Magocsi Robert Paul, 1993, *The Ukrainian question between Poland and Czechoslovakia; The Lemko-Rusyn Republik 1918-1920*, [w:] *Nationalities Papers*, vol. XXI, nr..2/Fall, str. .95-105.
- Nowakowski Krzysztof, 1992, *Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918-1939*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 313-351, Rzeszów,
- Nyczanka Monika, 1987, *Zmiany w zaludnieniu Beskidu Niskiego i Bieszczadów w latach 1944-1947*, [w:] *Magury'87*, str. 70-82, Warszawa,
- Pudło Kazimierz, 1992, *Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej (Zarys problematyki)*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 351-381, Rzeszów,
- Reinfuss Roman, 1948, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, "Prace i Materiały Etnograficzne", vol.VII, Lublin,
- Reinfuss Roman, 1987, *Łemkowie w przeszłości i obecnie*, [w:] *Łemkowie kultura-sztuka-język*, str. 7-21, Warszawa-Kraków
- Reinfuss Roman, 1990, *Śladami Łemków*, Warszawa,
- Reinfuss Roman, 1992, *Związki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 167-183, Rzeszów,
- Sapoliga Mirosław, 1992, *Granice i główne cechy kultury Łemków w południowo-wschodniej Słowacji*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 249-267, Rzeszów,
- Ślowski Tadeusz, 1969, *Beskidnicy w Ziemi Bieckiej* [w:] *Biecz, studia historyczne*, Wrocław,
- Toronskij A.J., 1860, *Rusyny-Łemki*, Lwów,
- Zubrzycki Dionizy, 1849, *Granice między polskim a ruskim narodem w Galicji*, Lwów.